

DOI: 10.36695/2219-5521.2.2019.42

В.Ф. ОПРИШКО

Віталій Федорович Опришко, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
ORCID: 0000-0002-1999-7678

ОКРЕМІ МОРАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Сьогоднішня Україна нагадує бджолиний вулик, в якому усталений порядок порушено чийось грубим зовнішнім втручанням. І розтривожені бджоли, замість приносити мед, покидають його або просто вимирають. Не зважаючи на те, що в ст. 1 Конституції Україна проголошена як суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава, насправді все виглядає інакше. У багатьох сферах життя панують безлад, соціальна несправедливість, нехтування нормами Конституції та законів, мають місце зловживання владою, тотальна корупція, безкарні порушення прав і свобод людини і громадянина.

Такий кричущий стан справ в Україні залежить від багатьох факторів, а насамперед від неефективного управління суспільством з боку держави та органів місцевого самоврядування, відсутності реальних реформ у різних сферах життя суспільства (економічних, державно-правових, самоврядування, соціальних тощо). Про них звітують у вищих і нижчих ешелонах влади, та люди на собі їх не відчують і з кожним днем зuboжують. Наші громадяни стали одними із найбідніших не лише на пострадянському просторі та Європі, а й у світі. Намагаючись хоч як-небудь свій матеріальний стан і своєї сім'ї, вони вимушені працевлаштовуватися за кордоном, сприяючи розвитку економіки інших держав, а не власної країни. Серед них не тільки некваліфіковані працівники, а й висококласні спеціалісти з вищою освітою, які залишають Україну через наявність збройного конфлікту на її території, через те, що в ній зруйновано економіку, розвалено крупні, середні і навіть дрібні підприємства промисловості, сільського господарства, інших галузей. За даними Центру економічної стратегії, кількість українців, які виїхали працювати за кордон, становила на квітень 2018 р. близько 16 % громадян працездатного віку – це чотири мільйони осіб; одночасно в інших країнах перебуває приблизно 2,6–2,7 млн українців. А 34 % українців, котрі виїздили за кордон у 2015–2017 рр., – це так звані «маятникові мігранти», які їздять на заробітки і повертаються; близько 20 % – довгострокові мігранти. Виїхали з України всією родиною близько 100 тисяч осіб.

За даними Державної прикордонної служби України, з часу минулого перепису населення (2001 р.), поїхало і не повернулося до України 6,3 млн громадян. Наші громадяни працевлаштовуються в Польщі, Італії, Португалії, Німеччині, Ізраїлі, Фінляндії, США та інших державах.

Проблеми з працевлаштуванням (чим порушується конституційне право кожної працездатної людини на працю), низький рівень і несвоєчасна оплата праці, грубі порушення прав і свобод громадян, військові дії на території окремих регіонів країни, розквіт корупції та інших злочинів – це далеко не всі причини, які змушують українців масово мігрувати тимчасово на заробітки або на постійне проживання за кордон.

Цьому також сприяє і та обставина, що попри економічну стагнацію в країні позначилися різкі відмінності в оплаті праці від самих низьких до самих високих, можна сказати, «захмарних». Якщо мінімальна заробітна плата в Україні у 2019 р. становить 4 тис. 173 грн, то максимальна перевищує 300 тис. грн і більше. Це аж ніяк не відповідає моральним, соціальним, правовим та іншим критеріям соціальної і правової держави, до якої держава відповідно до положень ст. 1 Конституції України має рухатися.

Свого часу її сутність визначалася ідеями Сократа, Платона, Аристотеля, Н. Макіавеллі, Ж.-Ж. Руссо, Ш.Л. Монтеск'є, Г. Гегеля та інших мислителів. Вони розвинені в наукових дослідженнях зарубіжних і вітчизняних вчених, втілені у конституціях багатьох держав, зокрема й України. У нашій державі людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Держава для людини, а не навпаки – такий зміст багатьох конституційних норм, які визначають загальнодержавну політику у соціальній сфері, забезпечують соціальну спрямованість економіки (ст. ст. 3, 13, 14, 30, 43, 45, 46 та інші).

© В.Ф. Опришко, 2019

* Vitaliy Opryshko, Dr. hab. in Law, professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine

Виходячи з принципу соціальної справедливості, **Конституція надає рівні умови для розвитку кожної особистості, можливості застосування нею своїх здібностей на власну і суспільну користь.** Важливою ознакою соціальної держави є не лише врахування, а й сприяння з її боку задоволенню інтересів всіх соціальних груп і прошарків населення, зміцнення на цій основі злагоди і єдності суспільства.

На жаль, реальна практика свідчить про інше. Так, зокрема, ст. 53 Конституції України встановлює, що **кожен має право на освіту.** Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах. Громадяни мають право здобувати вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі. Та через економічний стан держави названа норма не виконується, і більшість громадян це може зрозуміти. Проте чи можна погодитися з тим, що значну частину талановитої молоді, особливо сільської, штучно усунуто державою від можливості реалізації права на вищу освіту, оскільки батьки не мають реальної можливості оплатити їх навчання на контрактній основі через те, що або не мають можливості працювати, або не мають такої зарплати, яка б забезпечила навчання їх дітей у вищих навчальних закладах. ВНЗ через їх недофінансування перебувають останнім часом у складній ситуації. У деяких випадках їх намагаються знищити, а вищі посадові особи не реагують і на кричущі факти незаконного зазіхання на існування навіть кращих ВНЗ.

Наприклад, відомий в Україні та за її межами Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», очолюваний знаним ученим і організатором вищої освіти і науки П.М. Таланчуком, першим міністром освіти і науки незалежної України. Цей університет виконує дуже непросте завдання – надає вищу освіту поряд з іншими громадянами також особам з обмеженими фізичними можливостями. Кількість таких осіб, які навчаються в університеті, у кілька разів перевищує чисельність таких студентів усіх інших ВНЗ України. У газеті «Голос України» в минулому році друкувалося відкрите звернення ректора цього ВНЗ П.М. Таланчука до тодішнього Президента України П.О. Порошенка з проханням відреагувати на рейдерське захоплення університету «Україна». Проте належної реакції на це звернення з боку останнього так і не відбулося, а університет більше року в рамках судової тяганини продовжує боротися за своє існування і можливість функціонування. Можливо, тому не було реакції глави держави, що діти останнього, як і інших можновладців, навчаються у престижних навчальних закладах за кордоном. Мабуть, для цього у них є певні можливості, в основі яких лежать корупційні діяння та інші зловживання владою. Навіть колишній Президент України Л.М. Кравчук заявив на одному з телеканалів про створення керівництвом держави цілої системи корупційної влади в Україні.

У контексті розбудови соціальної держави не можна не звернути увагу й на такий момент, як **встановлення грошової застави для зайняття державних посад. Чи не є штучною перепоною для незаможних людей, які мають високий рівень професійної підготовки, гідні для зайняття високої посади** Президента України людські та громадянські якості, визначення грошової застави для кандидатів у розмірі 2,5 млн грн. Натомість Комітет виборців України в майбутньому пропонує збільшити розмір такої застави до 10 млн грн. Те саме стосується і застави для кандидатів у народні депутати України, які повинні внести до їх реєстрації заставу в розмірі 41 тис. 730 грн. Далеко не кожний може знайти такі кошти, аби стати народним депутатом.

Приклад із грошовою заставою, на нашу думку, свідчать про правову недосконалість забезпечення виборчих і трудових прав громадян. Адже конституційні норми не зобов'язують визначати майновий стан і внесення грошової застави при обранні на посаду Президента України чи народного депутата України. Зокрема, ст. 21 Конституції України встановлює, що **усі люди вільні і рівні у своїй гідності та правах.** Конституційні права і свободи відповідно до ст. 22 гарантуються і не можуть бути скасовані, а при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Нарешті, ст. 24 приписує, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом; не може бути привілеїв чи обмежень, у тому числі, за ознаками майнового стану. **Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, вільно обиратися і бути обраними до органів державної влади (ст. 38). Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмеженими, крім випадків, передбачених Конституцією України (ст. 64).** Як випливає із змісту ст. 76, майновий стан громадянина не є підставою для обмеження бути обраним народним депутатом України. Як свідчить зміст приведених норм Конституції, **існує потреба в додатковому правовому обґрунтуванні внесення грошової застави** для участі у виборах глави держави та народних депутатів України.

Основоположним принципом соціальної держави є **принцип соціальної справедливості.** Як він втілюється в Україні, яскраво свідчить хибна практика визначення рівня заробітної плати для різних категорій населення і той розрив між найнижчим і найвищим рівнями, який можна назвати неприпустимим з точки зору не те що справедливості, а навіть національної безпеки України.

Як уже зазначалося, рівень мінімальної зарплати в нашій країні вкрай низький і становить 4173 грн. Розмір цієї зарплати, враховуючи високі тарифи, вартість житла, ціни на продовольчі та промислові товари, лікування та інші потреби і послуги, не дає можливості реалізувати положення ст. 48 Конституції України про **право кожного на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї**, яке включає достатнє харчування, одяг, житло. Попри те, що ст. 49 Конституції зобов'язує державу створити умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування, яке здійснюється у державних і комунальних закладах охорони здоров'я і надається безоплатно, на практиці цей обов'язок не виконується.

Про достатній життєвий рівень більшість громадян тільки мріє, ледь зводячи кінці з кінцями, про що можновладці неодноразово висловлювалися самі, особливо напередодні виборів, виступаючи у Верховній Раді України та на засіданнях Уряду. На це звертають увагу міжнародні організації, засоби масової інформації. Так, за інформацією Світового банку, рівень бідності в Україні за останні п'ять років зріс на 10 %; за межею бідності зараз перебувають 25 % населення. У 2014 р. цей показник становив 15 %. А за даними ООН, за межею бідності проживає понад 80 % українців. В основі цього лежить рівень заробітної плати і пенсій більшості населення країни.

Як відомо, успіхи будь-якої держави багато в чому залежать від рівня **розвитку науки і освіти**. У науково-дослідних установах та ВНЗ працює значна кількість учених – кандидатів і докторів наук, оплата праці яких знаходиться на жебрацькому рівні, що обумовлює їх відтік в інші сфери суспільного життя, а часто – пошуки роботи за кордоном.

Взяти, наприклад, **Національну академію наук України**, якій у цьому році виповнилося 100 років з часу заснування. Увесь цей час її вчені працювали для забезпечення соціально-економічного і культурного розвитку країни. Як зазначив у своїй доповіді Загальним зборам НАН України 25 квітня 2019 р. Президент НАН України академік Б.С. Патон, велику роль у забезпеченні Академії, удосконаленні та реформуванні основних напрямів її діяльності відіграла реалізація Концепції розвитку Національної академії наук України на 2014–2023 роки, розроблена і схвалена Президією НАН України. Проте не всі заходи, передбачені Концепцією, виконані якісно і в повному обсязі, окремі з них реалізовані із значним запізненням, що пов'язано насамперед з великим недофінансуванням Академії, недостатнім рівнем підтримки її діяльності з боку держави. Звідси низька заробітна плата наукових працівників, їх відтік з науки. Немало вчених опинилися на узбіччі науки. Лише за останній рік, порівняно з попереднім роком, їх загальна чисельність зменшилась на 664 особи і на початок 2019 р. становила 15310 науковців.

З метою збереження наукових кадрів науково-дослідні інститути Академії наук багатьох співробітників переводять на 0,75; 0,5 та 0,25 ставки. У зв'язку з цим із 14 відділень НАН України у 12 значно скоротилася чисельність штатних одиниць. Найбільше скорочення – у відділеннях ядерної фізики та енергетики (146), інформатики (49), хімії (46), історії, філософії та права (44). І все через недофінансування і жалюгідний рівень зарплат науковців порівняно з іншими категоріями працюючих. Це веде до занепаду науки в нашій державі.

Хотілось би звернути увагу ще на одну досить відому проблему, яка стосується наукової діяльності, коли на замовлення «під ключ» за чималу грошову винагороду окремі, так звані вчені, готують кандидатські та докторські дисертації для інших осіб, далеких від науки як за своїм покликом, так і за своїми знаннями. В окремих науково-дослідних установах і вищих навчальних закладах створюються певні групи «вчених», які й виконують подібного роду замовлення. На жаль, такі дисертаційні дослідження нерідко успішно захищаються на засіданнях спеціалізованих вчених рад і проходять інші етапи затвердження. Це призвело до того, що в окремих органах державної влади систематично з'являється певна кількість працівників із науковими ступенями. Так, у складі Верховної Ради України 8-го скликання серед народних депутатів 30 докторів наук і 77 кандидатів наук. Найбільше таких серед колишніх регіоналів і в складі фракції БПП. Звертає на себе увагу те, що більшість із них захистило свої дисертації після того, як розпочали власну політичну кар'єру.

Зустрічаються в окремих наукових дослідженнях і факти плагіату.

Це призводить до девальвації наукових ступенів та звань і зрештою веде до занепаду науки.

Зараз від новообраного Президента України, Верховної Ради України та Уряду України, враховуючи роль науки в сучасному суспільстві, вимагається прийняти кардинальні заходи щодо забезпечення її належного функціонування.

Вищому керівництву держави слід також звернути увагу на те, що в зв'язку з бідністю значної кількості людей **країна поступово вимирає**. Рівень смертності в Україні перевищує показник народжуваності. За останніми даними Держстату, чисельність населення України станом на 1 липня 2019 року становить 42 млн осіб. Перевищення числа померлих над числом народжених становило 51 особу: на 100 померлих 49 народжених. За червень 2019 р. населення скоротилося на 260 тисяч. Однією з причин цієї ситуації, безперечно, є низький рівень заробітних плат, пенсійного забезпечення та недостатня медична допомога.

Водночас статки багатих постійно збільшуються і швидкими темпами. Як зазначається у ЗМІ, задекларовані статки экс-президента України П. Порошенка за 2018 р. збільшились у 82 рази. Взагалі статки 100 найбагатших громадян України зростають у 12 разів швидше за ВВП країни, їм належить власності на 37,5 млрд доларів. Це половина державного боргу України. Звичайно, у цих статках багатих подекуди віддзеркалюються і корупційні доходи, джерела яких часто вони не можуть пояснити. Щодо окремих з них у судах та органах слідства були заведені кримінальні справи.

У цій ситуації свою не кращу роль зіграв **Конституційний Суд України**, який розглянув справу за поданнями Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та 65 народних депутатів України про відповідність Конституції України (конституційність) положень окремих статей антикорупційних законів і визнав їх такими, що втрачають свою чинність. Це практично була своєрідна амністія для тих, хто незаконним шляхом збагатився і не міг довести законність набутих статків, оскільки розгляд справ у судах та розслідування цих справ було припинено.

Слід сказати, що Конституційний Суд України неодноразово проявляв себе «неконституційно». Згадуються його рішення про можливість «третього строку» для Президента України, про розширення у неконс-

титущий спосіб повноважень Президента України за рахунок повноважень парламенту і уряду, повернувши дію Конституції в редакції 1996 року. З цього приводу проти окремих суддів були порушені навіть кримінальні справи.

А між тим, судді Конституційного Суду України належать до категорії тих, хто отримує одні з найбільших за розміром зарплат (понад 300 тис. грн). На мою думку, це занадто, тим більше при не завжди високому рівні діяльності цього суду. Та, як виявляється, і цього замало. У Верховній Раді на розгляді є законопроект, яким передбачена заробітна плата судді у розмірі 384 тис. грн, а голови суду – 420 тис. грн. Чи не забагато?

Високі зараз зарплати й у Верховному Суді – до 300 тис. грн (до складу якого, до речі, потрапили і особи з досить сумнівною репутацією, яких не рекомендувала Громадська рада доброчесності). Також занадто високі зарплати у членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та членів Вищої ради правосуддя – майже 200 тис. грн. Натомість із 1 січня 2019 р. передбачалося, проте призупинено, значне підвищення заробітної плати суддям місцевих, апеляційних і спеціалізованих судів.

Є чимало інших прикладів необґрунтовано високих зарплат. Нещодавно Прем'єр-міністр В. Гройсман назвав рівень зарплат і преміальних керівництва Нафтогазу «вакханалією» та анонсував намір щодо їх зменшення.

За роки незалежності неодноразово підвищували зарплати і для народних депутатів України. Стосовно їх зарплати 5 серпня 2015 р. у телевізійній програмі «Зворотній відлік» перед телеглядачами було поставлене питання, яка повинна бути у них зарплата: перший варіант – 100000 грн, другий – 25000 грн., третій – 4173 грн (мінімальна зарплата). Результати голосування у відсотках були: за перший варіант – 9, другий – 21, третій – 70. Ці цифри свідчать про позиції людей стосовно заробітних плат народних депутатів України, їх настрої. За декілька днів до дня незалежності України майбутній голова Верховної Ради Д. Разумков заявив, що народним депутатам потрібно встановити зарплату не менш як 50 тис. гривень.

На наш погляд, **призначення високих зарплат у державних структурах за обставин, що Україна є однією з найбідніших держав в Європі та світі, є не просто сумнівним, а неприпустимим з точки зору соціальної справедливості, моралі та права.** Ті, хто призначає, обстоює і отримує високі зарплати, їх високий розмір, вважають це цілком нормальним, оскільки високі зарплати, на їх думку, знімають потребу в отриманні хабарів. Але практика свідчить про інше: чимало осіб, які займали і досі займають високі посади та отримують немалі зарплати, не гребують і корупційними діями, отриманням хабарів. Прикладів цього доволі (цим грішать окремі народні депутати, працівники урядових структур, суду і прокуратури, поліції, фіскальних і податкових служб тощо). **Як виявляється, надміру високі зарплати, на жаль, не забезпечують гідну і чесну поведінку тих, хто їх отримує. Вони не стали гарантією від отримання хабарів та здійснення інших корупційних дій.**

Високі зарплати часто – це своєрідний хабар, але вже від можновладців тим, кому вони призначають високу зарплату. Цим самим держава нібито не довіряє працівникові, немовби наперед підозрюючи його в тому, що він уже схильний до отримання хабара і здійснення інших корупційних дій. А це певна «аморальність» позиції держави, не кажучи вже про соціальну справедливість та її правове забезпечення.

Зайняти високу посаду в державі – це насамперед справа честі і гідності людини, яка є справжнім громадянином і патріотом своєї країни і держави та має високі професійні й особисті якості, високий рівень правової культури. Така особа повинна, безперечно, мати достойну зарплату відповідно до займаної посади, складності професійної діяльності та відповідальності. Разом із тим **високі зарплати окремих діячів на тлі подальшого збіднення суспільства можуть стати причиною загострення протиріч і виникнення соціальних конфліктів.** У тих умовах, в яких перебуває наша держава та суспільство, це неприпустимо.

Вирішенню проблем розбудови соціальної держави повинно сприяти **здійснення правової реформи** на основі Конституції України та відповідно до потреб суспільства й держави. Недосконалість нашого законодавства в усіх сферах життя людей, діяльності державних органів обумовлює необхідність глибокого вивчення й аналізу його стану, якості правового регулювання суспільних відносин, вирішення питань соціально-економічного, культурного розвитку, врахування потреб міжнародного співробітництва. **Необхідна наукова Концепція розвитку законодавства України на період 2019–2024 рр. та на її основі розробка відповідної Державної програми.** До цієї роботи повинні бути залучені відповідні органи державної влади і самоврядування, науково-дослідні установи, відомі в цій сфері діяльності вчені та практики.

Зазначені проблеми стосуються життя кожної людини, держави і країни. Їх правильне і своєчасне вирішення залежить не лише від керівництва держави, а й від кожного громадянина, суспільства в цілому. Це – запорука нашого майбутнього і майбутнього України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави.